

UN MANUSCRIT DANTESC COPIAT A CATALUNYA

El manuscrit objecte d'aquest article pertany actualment a la Hispanic Society of America, de Nova York, i havia format part anteriorment de la biblioteca de Pau Gil i Gil, de Saragossa. Manuel Milà i Fontanals en féu un ràpid esment en el seu article *Notas sobre la influencia de la Literatura italiana en la catalana*, publicat l'any 1877 (*OO. CC.*, III, n. 2), on reproduïx l'èxplot del còdex, equivocant, però, la xifra de la data. Mariano Baselga Ramírez¹ descriví breument el manuscrit i rectificà l'error de lectura de Milà. Els esments posteriors de Farinelli² i R. Rossi³ estan basats en aquestes dades molt sumàries.

Ramon d'Alòs,⁴ el 1921, en esmentar aquest manuscrit, deia que havia estat venut a l'estranger des de Barcelona no feia gaires anys. El manuscrit en qüestió fou anunciat al Catàleg 397, núm. 688, de Hiersemann, i adquirit per la Hispanic Society de Nova York, on es troba actualment. Es compon de 74 folis de paper, amb la filigrana de les tisores, i és foliat per la mateixa mà del copista amb la tinta de les lletres capitals. Fa 290 × 205 mm. Al mig de la plana hi ha el text de Dant, i als costats, la glossa. Les rúbriques i caplletres són en vermell i tenen el color esblaimat característic de molts manuscrits d'aquesta època. La primera inicial del text és daurada i duu decoració marginal en color. La còpia fou feta el 1460 per Bernat Nicolau Blanquer. La relligadura actual, de pergamí flexible, sembla del segle XVII o el XVIII. Una mà que pot ésser coetània de la relligadura ha escrit al llom: «D. i. i. i. Manuscriptvs Dantis [PV]Rgatorivs». Comença al fol. 1: «*Purghatorium dantis. Comincia la secunda parte della comedia di dante alleghieri di fiorença nella qual*

1. *El Cancionero catalán de la Universidad de Zaragoza* (Zaragoza 1896), 390-391.

2. *Dante in Spagna, Francia, Germania* (Torino 1922), 83.

3. *Dante e la Spagna. La Spagna nella storia, nella cultura e nella politica nei tempi di Dante* (Milano 1929).

4. *Nota sobre un manuscrit dantesc* (EF, XXVII, 393, n. 12).

parte si purgano li comissi peccati e vicij delli qualj lomo e confesso e pentito con animo de satisfaccione e contjene questa seconda parte XXXII. cantj. Quj nel primo canto sono quelli quesperano di venjre quando que sia alla beate gienti. Per chorrer megllior acqua alcaza la vele...» Comença la glossa: «E cantero de quel secondo regnjo. Qui dante promecte di tractare...» Acaba el text al fol. 74^v: «Puro e disposto assagliare all'estelle», i la glossa: «per qualque senso extrinseco se manifeste. Ffo acabat lo present purghatori e segona comedia de dant per ma den Bernat nicholau blanquer, digous a .x. de Juliol any .M^l. CCCC. LX».

L'existència d'un manuscrit dantesc copiat a Catalunya en la llengua original no fa estrany, pel fet que no es tracta d'un cas isolat. Recentment Martí de Riquer⁵ ha donat notícia de dos fulls d'un altre manuscrit italià de la *Divina Comèdia*, copiats per mà catalana, que havien servit de relligadura d'un manual parroquial de Granyena. Aquests fragments que Riquer data en el segle XV, sense més precisió, porten breus glosses catalanes interlinears i marginals. J. Soler i Palet donà notícies d'altres manuscrits dantescs en italià, esmentats en manuals notariais barcelonins de la segona meitat del segle XV,⁶ i si del domini lingüístic català passem al castellà, trobarem així mateix manuscrits d'obres de Dant i de comentaris en versió original a la Biblioteca Nacional de Madrid, procedents de la Biblioteca del Marquès de Santillana,⁷ com també traduccions d'unes i altres, tant en català com en castellà.⁸ Pel que fa als darrers em limitaré a citar la traducció catalana

5. *Fragmentos de un manuscrito del «Inferno» de Dante con glosas en catalán* (SpF, erste Reihe, 21 (1963), 250-253) (Miscel·lània Josep Vives).

6. *L'Obra del Dante a Catalunya* (Notes) («Catalana», V (1912), 151-152). Soler i Palet esmenta un *Dant*, sense més detalls, de l'inventari del Príncep de Viana (1461); un «Dan en Toschà... en pargamins tot glosat», de l'inventari del doctor en Dret, Joan Ros, de Barcelona (1477); *De Origine, Vita et Moribus Dante*, que rebé en 14-X-1490 el clergue Pere d'Urrea, de Barcelona, que S. i P. identifica amb una obra de Boccaccio de títol semblant, i un «Dant historiati» que Pere Posa vengué a G. Mir i A. Vernet en 28-III-1498. Són també interessants els documents publicats per S. i P., en els quals consta que un argenter, anomenat Joan de Pisa, s'havia contractat «per legir lo dant» al fill del duc de Prades, el 1450.

7. M. SCHIFF, *La Bibliothèque du Marquis de Santillane* (Paris 1905), 271-303.

8. La traducció catalana d'Andreu Febrer fou publicada per GAIETÀ VIDAL I VALENCIANO (Barcelona 1878). Sobre aquesta traducció, veg., entre altres obres, RAMON D'ALÒS, *De la primera traducció catalana de la Divina Comèdia* («La Revista», any VII, n.º 127, gener 1921); ANNA M. GALLINA, *Una traduzione catalana quattrocentesca della «Divina Commedia»* (FR, IV, 1957, 235 ss.); A. M. BADIA I MARGARIT, *La versione della «Divina Commedia» di Andreu Febrer (sec. XV) e la lingua letteraria catalana* («Atti del VIII Congresso Internazionale di Studi Romanzi», II, Florença (1959), 3-35); R. BRUMMER, *Über die Eigennamen in der katalanischen Dante-Ubersetzung von Andreu Febrer* (ZRPh, 76 (1960), 231-246). Sobre traduccions castellanes de la *Divina Comèdia* i els seus comentaris veg. SCHIFF, *op. cit.*, 303-309, i també E. WEBBER, *A Spanish Linguistic Treatise of the Fifteenth Century*, MPh, XVI (1962-63), 32-40.

del comentari de Benvenuto d'Imola, cortesponent al Purgatori, que es troba al ms. 20 de la Universitat de Barcelona, en còpia del darrer terç del segle xv.⁹

El *Purgatori* del manuscrit de Nova York conté text i glossa; aquesta, gairebé tota en italià, amb ortografia molt catalanitzada. Hi ha grafies que reproduïxen la fonètica italiana d'acord amb l'ortografia catalana,^{9b} com *vergonia* (VI, 90), *pentixone* 'penediment' (XV, 81 gl.), *oxello* 'ocell' (XIX, 46 gl.), etc. Això ha originat falses homofonies com *sinta* per *cinta* (VII, 114), *niscium* per *nessun* (*id.*, 120), *França* per *Francia* (X, 103 gl.), *caçaxone* per *cacciacione* (?) (VII, 103 gl.), *Cicilia* (*id.*, 112 gl.), *habitacione* (X, 21 gl.), *que* per *che* (X, 12 gl.), *dici* per *dissi* (I, 61), etc. Poden ésser catalanismes formes com *disflorando* (VII, 105), *semprice* (*id.*, 130); l'ús de *-ct-* per *-tt-*: *tracto* (I, 67) per *tratto*, i alguns canvis de vocals: *en* per 'in' (VII, 117), *due mie sensi* per 'duo mei sensi' (X, 59), *giouenetto* (I, 67), *giouanetto* (X, 115 gl.), etc. En l'ortografia hem observat les formes següents: ús innecessari de *h*: *risurgha*, *surgha* (I, 7), *ciecho* (I, 40), *ducha* (I, 49), *purghan* (I, 66), *gioncho* (I, 95), etc.; reducció de consonants dobles: *auanpa* (*avvampa*) (VIII, 84), *abagllia* (*abbaglia*) (XV, 28); duplicació de certes lletres que en algun cas pot alterar la fonètica: *llui* (I, 64), *nnoi* (I, 81), *Chossi* (*costi*) (I, 109), *ll'altro* (VI, 15), etc.; introducció de *c* davant d'altra *c*, *q* i *z*: *czaffiro* (I, 13), *cqua* (I, 106), *adurecza* (I, 123), *sencza* (V, 142), *czelo* (VIII, 83); interpolació d'*i* després de palatal: *lucier-na* (I, 43), *cienni* (I, 50), *pugnua* (I, 122), *fasscie* (VII, 100), *giente* (XVIII, 106), etc. En el nostre manuscrit és, doncs, visible l'estrangerisme del copista. Les llistes anteriors podrien ampliar-se considerablement.

La glossa del manuscrit de Nova York omple gairebé tots els marges del còdex. En moltes pàgines és summament espessa i és sempre en lletra més petita i més cursiva que no pas la del text. En aparença sembla de mà diferent de la de Bernat Nicolau Blanquer, llevat d'alguna nota escadussera que podria ésser de la seva mateixa mà. El fet més interessant d'aquesta glossa és la presència de nombroses notes en català, copiades per la mateixa mà de les glosses italianes. Les glosses catalanes de vegades es troben a l'interior dels versos i es limiten a traduir algunes paraules; altres vegades expliquen una frase, sovint també explicada a la glossa italiana; en altres casos, finalment, són notes interpretatives del text, que unes vegades dupliquen la glossa italiana i altres vegades en són inde-

9. Sobre aquest manuscrit veg. R. D'Alòs, *Nota sobre un manuscrit dantesco* (EF, XXVII (1921), 151-153). Veg. també del mateix autor, *Fra Joan Pasqual, comentarista del Dant* («Quaderns d'Estudi», XIII, 1921).

9^b. El mateix fa Andreu Febrer amb els noms propis italians; vegeu BRUMMER, *op. cit.*, 240.

pendents. Aquestes glosses, que en alguns capítols constitueixen una veritable anotació, es troben una mica pertot arreu, però abunden sobretot entre els cants v i xi (fols. 9^v-24^v). A partir del cant XII les notes catalanes són més rares i, cosa curiosa, les notes interlinears, generalment traduccions, que solien ésser en català, ara són gairebé sempre en italià amb ortografia fortament catalanitzada.

Reproduir la glossa catalana completa del manuscrit de Nova York passaria dels límits que m'he imposat en el present article. Donaré, però, unes mostres d'aquesta glossa que permetran de formar-se una idea del seu valor. Reprodueixo en primer lloc les notes interlinears del cant I. Copio en cursiva el vers o el mot italià, tal com apareix en la còpia de B. N. Blanquer, i en rodó, amb cometes, la nota interlinear.

3. *Che lascia retro a sse mar si crudele*, «la qual nau lexa detràs si .i. mar així crudell .s. l'jnfèrn».
6. *diuenta degnio*, «retorn».
7. *risurgha*, «o reuiuisch».
9. *al quanto surgha*, «algun tant mes que lo passat de jnfèrn».
11. *Da cchui*, «del qual so».
13. *Dolcie cholor d'oriental czaffiro*, «s. beatriu».
14. *s'achogllieua*, «se ajustaua».
15. *al primo giro*, «s. lo cel de la luna».
16. *diletto*, «delectació».
17. *ch'i'uscì*, «isquí», ... *dell'aura morta*, «s. del jnfèrn».
18. *Che m'auca contristati gli occhi e'l petto*, «dintre e deffora».
19. *Lo bel pianeta che ad amar conforta*, «s. Venus».
20. *rider l'oriente*, «riure, so és que's feya jorn».
22. *e posí mente*, «e tenguí sment».
23. *quattro stelle*, «s. les .iiii. virtuts cardinals».
24. *fuor*, «sinó».
26. *O settentrional uedouo sito*, «los de la tramuntana, viduu pahís».
27. *quelle*, «s. les quatre virtuts».
28. *da lloro isghuardo*, «s. de les steles».
30. *Là onde'l Carro gia era sparito*, «desaparagut, so és que era de dia».
35. *simigliante*, «semblantment».
36. *De' quai chadeua al pecto doppia lista*, «dels quals cabells li pengaua als pits dobla lista».
37. *Gli raggi*, «raigs» ... *quattro lucie sante*, «s. les quatre steles».
38. *ffregiauan*, «vn fres d'aur».
40. *Chi siete*, «parla Cathó», ... *al ciecho fiume*, «s. del jnfèrn».
42. *Diss'el*, «s. Cató», ... *oneste piume*, «s. la barba».
43. *lucierna*, «o claredat».
44. *della profonda notte*, «de la profunda njt d'infèrn».
45. *Che sempre nera fa la valle inferna*, «la qual njt fa tostemp negra aquella vall jnfèrnal».
46. *rotte*, «rompudes».
49. *Lo ducha*, «parla Dant».

50. *e con cienni*, «e ab senyals».
51. *Reuerente mi fei le ghanbe e-l ciglio*, «e li enclinà lo cap e los vlls».
52. *Poi rispose a llui*, «diu Dant que après Virgili respòs».
53. *Donna sciese*, «s. Beatriu deuellà».
54. *souennj*, «subuengu».
55. *Ma dacch'è tuo voler che piu si spieghi*, «pus que la tua voluntat és que més se desplech».
56. *Dì nostra condicion com'ella è uera*, «de nostra condició com és en veritat».
57. *Esser non pothe'l mio ch'a te si nieghi*, «lo meu voler no's pot neguar a tu».
58. *Questi*, «Diu Virgili, s. Dant».
59. *li fu si presso*, «ço és d'èsser dampnat».
64. *Mostrat'o lui*, «e e-l'j ga mostrada», ... *la giente ria*, «s. aquella del jnfern».
66. *socto la tua ballia*, «s. aquestes de purgatorj».
67. *Chom'io l'o tracto*, «ço és portat e tret», *sarria luongho a dir-ti*, «per ço com conuendria que io de cercle en cercle, de bolgia en bolgia, te comptàs tot lo passar del jnfern, per hon som pessats».
68. *Dall'alto sciende*, «del cel deualla».
69. *a uederti et audirti*, «s. a tu Cható».
71. *ch'è si cara*, «la qual és axí cara».
72. *Come sa chi per lei*, «com sab aquell qu'j .s. per la libertat».
73. *Tu'l sai che non ti fu per lei amara*, «s. per la libertat no't fou amargua la mort».
74. *In Uticha*, «nom, prop[i], hon morí lo dit Cató», *la morte*, «so és que's matà».
75. *La vesta*, «s. lo cors», *ch'al gran dí*, «s. lo jorn del juý», *sarà si cara*, «serà axí cara».
76. *Non son li edicti eterni per noi guasti*, «per nosaltras no són guastats los edictes eternal».
77. *questi*, «s. dant», ... *me non legha*, «s. a mj Virgili no'm ligua».
79. *che'n uista anchor ti priegha*, «que encara se demostra en la sua vista que par que't prech».
80. *che per tua la tegni*, «che vnsevulla que tu sias encara la tingues per tua».
81. *Per lo suo amor*, «s. de marcia», ... *a nnoi*, «Virgili e Dant».
82. *sette regni*, «s. són lochs del munt de purgatorj on se purgan .vii. pecats mortals».
83. *de te* [Cató], «de la gran cortesia que'ns as feta».
84. *mentouato*, «nomenat».
86. *di lla*, «s. en lo món».
88. *dal mal fiume*, «lo flum jnferral».
89. *mouer non mi può*, «no'm pot moure».
91. Damunt d'aquest vers (*Ma se donna del ciel ti moue e reggie*) el glossador ha fet aquesta cita, que sembla que no acabi d'anar-hi a tomb: «si come dice David: *nisi dominus custodierit ciuitates* etc.» — *reggie*, «regeix».
93. *Bastiti bien*, «baste't prou», ... *mi richieggie*, «me requjras».

94. *ricinghe*, «resinyes».
95. *Gioncho schietto*, «s. humilitat, vn sol jonch lis».
96. *Si cch'ogni succidume quindi stinghe*, «en tal manera que tota macula e mascara, sutzetat de la cara se neteig, tinyr (?)».
97. *Che non si conuerria l'occhio sorpreso*, «que no's couendrja que l'ull del àngel fos empexat».
98. *d'alcuna nebbia*, «de veure neguna scuredat en la tua cara».
101. *Lagiu colà doue la bate l'onða*, «allà baix hon la bat l'ona».
102. *Porta de'giunchi*, «nexan», ... *molle limo*, «moll ljmach».
103. *che*, «la qual».
104. *O indurasse*, «e quj sia dur».
105. *seconda*, «segujria o segueix».
106. *Poscia non sia di cqua*, «après no tornen assí», ... *reddita*, «retornada».
108. *Prendete il monte a piu lieue sagllita*, «prenen lo camj de la muntanya a la pus leugera pugada».
109. *Chossi spari*, «axí se'n anà o desperegué», ... *io* «s. dant».
112. *El*, «s. Virgili».
113. *Volgianci (!) in dietro, che di cqua dickina*, «tornem atràs que d'equesta part se baxa».
114. *Bassi*, «baxos».
118. *solingho piano*, «solitària planura».
122. *Pugnia col sole per essere in parte*, «so és que lo sol no la pot tochar perquè ella és en part».
123. *adurecza*, «congelament d'aygua» ... *si dirrada*, «se fon».
124. *sparte*, «vbertes».
126. *Ond'io*, «s. dant».
127. *Porsi*, «acostí», ... *uer lui*, «s. virgili».
130. *Venimmo poi*, «après d'assò», *in sul lito deserto*, «la uora de la mar solitarj».
131. *Che mai non vide nauighar su acque*, «ço és, que jamai algun poeta tractà en negun dit seu de semblant matèria».
133. *altrui*, «s. a Cathó».
135. *L'umile pianta, cotal si rinacque*, «ço és que mai no desmjnueix la gràcia de Déu per molta que hom ne prenga».

Com hom pot veure, la glossa catalana del cant 1 del Purgatori és una veritable anotació del cant, car conté notes lexicals que tradueixen pasatges de text i de vegades versos sencers (7, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 35, 37, 43, 45, 46, 50, etc.), explicacions del text (3, 9, 15, 17, 18, 19, 20, 28, 30, 51, 53, 67, etc.), i interpretacions de símbols i metàfores (3, 13, 17, 23, 27, 40, 44, 64, 82, 88, 95, 135, etc.). Aquestes són les més interessants. Algunes (40, 42, 64, 82, 95) donen interpretacions que també ofereix la glossa italiana, molt més extensa que la catalana, i una i altra, en conjunt, molt més breus que els comentaris de Jacopo della Lana, Boccaccio i Benvenuto d'Imola, per exemple. A causa d'aquesta brevetat, és difícil a qui no està bregat en el comentari dantesco, d'assenyalar fonts, llevat en el cas d'a-

Torna a l'ultima che si dice
che al fine si vuole dire al principio
non s'ha da fare

Il qual si dice et po' parlo la frugata del primo
che dice abo lo quale si puo' parlo fruga lo remon
u'no dubbiato

Ombra que danca col
na aquell' che prima dice il
pudre q'do si muove rozzato
deve essere q'do si muove
non s'ha da fare del p'do
rozzato no' fa uolere ma
la ragione d'esse e nota
che aquello non e' d'oro lo
fallo del' anchi al p'do
Gela lucente que cessa
se malaffra uolente se
si p'po p'do d'oro della luce
na non la muove che que
na e' d'oro non col suo lu
me rone nel suo d'oro
non ama uolente e non
retu non q'do si p'do
la uia di ual di malaffra

Chiamato pu' que d'oro
rozzato che e' po'ro amo
se al p' de sua uita che
e' po'ro la non se' b'ni
l'ironia la q'de' e' un
p'do sua e' uolente l'ore
rue uolente e' ego uole
non p'do e' po'ro amo
che que uolente non p'do
se e' po'ro uolente que que
e' po'ro l'ironia e' po'ro
non se' uolente que que
na p'do e' po'ro

Et io vi quello que quilla
d'oro se e' po'ro amo
se la que malaffra non
p'do amo non se' po'ro
p'do amo del p'do
olla l'oro non p'do amo
e' e' po'ro amo non se' po'ro
na uolente uolente l'ore
na l'ironia e' po'ro

U'd' e' po'ro amo
na e' po'ro amo non
qu' e' po'ro amo il qual non
uolente il uolente p'do amo
na la sua non e' mal
uolente malaffra e' po'ro amo
e' po'ro amo non se' po'ro
e' po'ro amo malaffra il qual
na la uolente del p'do amo
e' po'ro amo il p'do

Et e' po'ro amo
malaffra malaffra amo
il qual non se' po'ro amo
na nel uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

quero altro no' uolente
che pu' d'oro non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

Sentendo fender lazo alle uerde ali
S'pi' f'ponne agliangeli dice uolte

S'falle p'p'm' uolando equale
S'p'no che f'ra al quid'no uolente

Quando d'oro che uolente quello affila
P'no non s' ha d'oro guardare uolente

Ch' lucente d'oro uolente na alio
T'no nel suo albino uolente

Quando d'oro che uolente quello affila
Qual d'oro uolente od' p'no uolente

S' d'oro amme che gr' grande lazo
Ch' amme s'no' Ch' amme malaffra

Non s'no' lancho uia d'oro d'oro
A'no' p'no' lancho che que uolente

Quando d'oro che uolente quello affila
Quando d'oro che uolente quello affila

Quando d'oro che uolente quello affila
Quando d'oro che uolente quello affila

Quando d'oro che uolente quello affila
Quando d'oro che uolente quello affila

Quando d'oro che uolente quello affila
Quando d'oro che uolente quello affila

Quando d'oro che uolente quello affila
Quando d'oro che uolente quello affila

Quando d'oro che uolente quello affila
Quando d'oro che uolente quello affila

Quando d'oro che uolente quello affila
Quando d'oro che uolente quello affila

... la quale si puo' parlo fruga lo remon
u'no dubbiato

... la l'ironia qu'ra e' la
qu'ra d'oro uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

... la l'ironia qu'ra e' la
qu'ra d'oro uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

... la l'ironia qu'ra e' la
qu'ra d'oro uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

... la l'ironia qu'ra e' la
qu'ra d'oro uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

... la l'ironia qu'ra e' la
qu'ra d'oro uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

... la l'ironia qu'ra e' la
qu'ra d'oro uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

... la l'ironia qu'ra e' la
qu'ra d'oro uolente amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo
na non e' po'ro amo

ver-hi coincidències literals, car les coincidències de concepte són comunes a més d'un comentari. Pel que fa a les glosses-traduïcions, algunes coincideixen amb la traducció d'Andreu Febrer (50, *senyals*; 84, *nomenat*; 93, *me requjras*; 94, *resinyes*), però no es pot afirmar ni negar que el nostre traductor l'hagi tinguda a la vista. En altres indrets cadascú tradueix pel seu compte. No oblidem, però, que el glossador català no havia de traduir amb el peu forçat de la rima, com Andreu Febrer.

Heus ací, ara, les glosses catalanes del cant VII que fan referència al rei Pere el Gran :

103. *E quel nasetto*, «s. philippo nasset etc..»
 104. *Par con colui ch'a si benignio aspetto*, «gujlem, rey de nauarra, sogra del rey philip, fill del rey philip nasset».
 105. *Morí fugiendo e disfiorando'l gigllio*, «sflorà la flor del ljrj, ço és que morí lo rey philip nasset en cassa per vn porch senglar quj li farj en lo uentre. — E¹⁰ per so diu que sflorà lo ljri, quasi dicat que fou molt virtuos e esflorà la flor del ljri qui era les sues armes».
 110. *Sanno la uita lor viciata et lorda*, «saben la vida vissiosa lur, bruta de llurs fills».
 111. *E quindi uiene il duol che si gli lancia*, «e d'aquí, ço és de la vida uissiosa que an tenguda lurs fills, los ve aquella dolor e los cança aquella dolor». Quelcom separades hi ha aquestes paraules : «de la n[i]ssega».
 112. *Quel che par si menbruto e cche s'acchorda*, «s. don .p. d'aragó, pare del rey don jayme, de bona memòrja, e de don federich, rey de cicilia».
 113. *Chantando con collui del maschio naso*, «s. ab lo rey Carles, rey de nàpols, s. que hauia un gran nas, però fou molt valent, e lo rey don .p. per semblant, e pere era prous e per assò diu que s'acordauan al cantar».
 114. *D'ogni valor portò sinta la chorda*, «ço és que fou entuironat de corda de virtut».
 116. *Lo giouenetto*, «lo jouenet, s. alfonso son fill primogenit», *che dietro*, «detràs», *a llui siede*, «s. don .p. seu».
 117. *Ben andaua il ualor di uaso in uaso*, «bé anaua e la probitat e valorositat de vaxell en vaxell, so és de pare a fill».
 119-120. *Jacopo et ffederigho anno i reami || del retaggio mygllior nisciun possiede*, «bé an los reyalmes mas del heretatge mjllor, so és les virtuts, negun no'n possehex».
 121. *glli rami*, «s. los fills».
 122. *L'humana probità*, «ço es la prohesa e la virtut dels pares».
 123. *Quei che la da*, «s. déu».
 124. *Anche al nassuto*, «s. lo rey carlo».
 125. *Non men ch'a l'altro pier*, «no menys a ell, so és al nassut, que a don .p.»
 127. *del seme suo*, «s. del rey carlo e del rey don .p.», *la pianta*, «s. los fills».
 129. *Costança*, «muller del rey don pedro».

10. El que segueix és a l'altre marge, assenyalat per un reclam.

En el poema Dant fa l'elogi dels dos reis que en vida foren enemics, Pere *el Gran* i Carles d'Anjou, els quals, al lllindar del Purgatori, canten a l'uníson *Salve Regina*. El poeta, en canvi, blasma llur descendència. Exceptua el primogènit de Pere, Alfons II de Catalunya, III d'Aragó; però dels dos germans menors, Jaume II d'Aragó i Frederic III de Sicília, diu que heretaren els territoris, però no el coratge del pare. La glossa italiana a aquests versos és doble i en parlarem més endavant. Sorprèn, però, que la glossa catalana hagi seguit el comentari de Jacopo della Lana, del tot contrari a la veritat històrica i en contradicció amb el text dantesc. El sentit del v. 105, del cant VII, és ben clar:

«Morí fuggendo e disfiorando il giglio».

Per a Dant, la mort de Felip *l'Atreuit* fou vituperosa, car morí fugint. Sorprèn encara més la glossa catalana per tal com la figura de Pere *el Gran* fou exaltada per cronistes i novellistes, i també perquè en el mateix manuscrit hi ha una altra glossa italiana més acostada a la veritat històrica:

«*E quel nasseto*. Questo fu Filipo nasseto, Rey de França, jl qual combateo col re d'Aragona jn prepinjano, e fu patre de filipo lo bello, e fugi vituperosamente e fo sconfito, e però dice desflorando el gillo, che mori nella dicta sconfita. Questo filipo nasseto fu genero de re gujlellmo...», etc.

A continuació copio les glosses catalanes del cant X, de les més extenses del manuscrit. Algunes són marginals i les úniques de la pàgina, com les del fol. 21 v. (fig. 2):

2. *mal amor*, «s. del món» ... *disusa*, «s. leua de hus».
3. *Per che fa parer drita la via torta*, «s. la mala amor fa parer la uia torta ésser dreta».
5. *ad essa*, «s. la porta».
9. *Si cchome l'onda che fuggie et s'apressa*, «axí com les honcs de la mar quj s'acostan e fugan».
12. *Or quinci or quindi al lato que si parte*, «ço és al costat quj's aparte de l'altra auem a ssegujr».
13. *E ccio*, «s. lo mouiment», *fecier li nostri passi scharsi*, «fou la causa que los nostros passos foren scassos e retardaren».
- 14-15. *Tanto que pria lo sciemo della luna || Rigiunse al letto suo per coricharsi*, «e tant retardaren los passos que la luna quj auja ja passat lo ple e mjuuaua, retornà al seu lit per colguar, so és que's ponc abans que fossen fora d'aquell stret pas, ço és d'aquella vbertura». — *coricharsi*, «s. al ponent».
17. *Liberi et aperti*, «desliures e vberts, ço és fora d'aquell jstret».
18. *Su doue'l monte in dietro si raghana*, «sus allà hon la muntanya detràs e a l'antor tota se ajusta».
26. *potien trar d'ale*, «ço és mjrar».

27. *cornice*, «pressuto» (?).
28. *Lassú non eran mossi i piè nostri anco*, «ço és : la hon éram pugats, encara los nostros peus no'ls aujam muguts».
30. *Che dritto di saglitta aueua mancho*, «que de dreita pujada auja manquement».
31. *Esser di marmo*, «s. lo pla de la cornice» ... *et d'adorno*, «ornament».
32. *Pulicreto*, «no solament pulicreto qui fou lo pus gran sculpidor del món, mas encara natura allí en aquell loch li aurie spentament e fatigació».
34. *L'angel*, «s. sant guabriel».
35. *Degli molt'anni lacrimata pacie*, «de la pau plorada molts anys qui foren los sants pares».
36. *Aperse'l ciel del suo lungho diuieto*, «obrí lo cel lo qual auia stat tant lonch temps vedat, .s. per lo peccat de adam».
41. *imaginata*, «s. figurada», *quella*, «s. la uerga maria».
42. *l'alto amor*, «s. del sperit sant», *uolse la chiaue*, «voltà la clau».
46. *pur*, «tota hora» ... *mente*, «enteniment».
48. *Da quella parte onde il core ha la gente*, «sinistre».
50. *da quella costa*, «s. a la part dreita».
51. *collui che mi mouea*, «s. Virgili».
53. *uarcai*, «passí» ... *e femmi presso*, «s. a la istòria».
54. *disposta*, «ço és de ésser compresa».
57. *Per che si teme officio non commesso*, «perquè si tem d'allí auant de ffer offiçi que no li és comès, per lo miracle que déu demostrà en oza, lo qual no era sacerdot nj capellà, volgué metra la mà en fer anar l'archa auant, e súbitament caygué mort».
58. *Dinanzi pareo giente tutta quanta*, «encara deuant me parja tota aquella gent qui eran en companyia de David».
59. *Partite in sette chori*, «partits en set co[r]s», *a due mie sensi*, «als dos meus sentjments».
60. *Ffacieuan dir l'un no, l'altro si chanta*, «ço és : que los dos sentjments seus, s. los vlls e'l hoyr, aujan debat, cor los vlls deyan que cantauan, e les orelles deyan que no feya, car no'ls hoyia».
- 61-63. *Simjlemente al fummo degl'incensi || che u'era imaginato, gli occhi e'l naso || Et al su (!) et al no dischordi sensi*, «ço és que als hulls de dant apparja que les ymatges fessen fum d'ensens, mas lo(s) nas no'n auja negun sentiment. Per aquesta manera dant enfra si mateix dehia e contradehia e argumentaua, e açò diu per la subtilíssima asculpidura, la qual parja viua e natural».
64. *vaso*, «vaxell».
65. *alzato*, «trossat».
- 65-66. *Treschando alzato l'umile salmista || E piu e men che'l re era in quel caso*, «en aquell cas a en aquell conduir de *archa federis* ell era més (era) que rey en quant a mñjstrar les coses sacres, so és : l'archa ; e menys era que rey en quant era ab ten humil uestimenta, senssa argull de supèrbia, e en forma de mñjstra, e axí trossat, dansant e sonant, acompanyà l'archa».
67. *D'incontra afigiata ad una vista*, «a l'encontra afigurade o sculpida a vna vista o finestra d'un gran palau».
68. *Michol*, «s. muller del rey David, filla de Saul, rey» ... *amirqua*, «miraua ab admjració».

69. *Si cchome donna dispettosa e trista*, «[Micol] veient lo marjt anar a modo de mjinjstra, si dix en son cor: guarda com és trist aquest».
75. *Mosse Gregorio alla sua gran victoria*, «Ço és quant ab la oració e dejunj [el papa Gregori I] tragué l'emperador Trajà de jnfern».
78. *Di lagrime atteggiata et dolore*, «ço és que [la viuda] staua sculpida en vn continent que pròprjament semblaua que ploràs e que agués dolor».
- 80-81. ... e l'aghullie (sic) nell'oro || *sovr'essa in vista al vento si mouieno*, «e paria que la bandera del dit emperador (quj) en la qual eran pintadas las agujilas en lo canper d'or, parja a la uista de dant que lo vent les mogué».
82. *chostoro*, «dels chauallers».
83. *vendecta*, «s. justícia».
85. *Ed egli*, «s. traiano» ... *rispondere*, «s. que paria que li respongués».
87. *dolor s'affretta*, «s. la dolor l'acuyta».
88. *chi ffa dov'io*, «ço és aquell quj serà en loch on jo so, .s. emperador».
89. *La ti farà*, «s. la justícia».
90. *A tie che ffa se'l tuo metti in oblio*, «quet serà a tu si lo teu bé mets en oblit».
91. *conuiene*, «cosa conuenjent és».
92. *solua il mio dover antzi ch'io moua*, «pach so que deig ans que jo'm mogua».
93. *et pietà mi ritiene*, «e la pietat que he de tu me aturar».
94. *Collui*, «s. déu».
96. *quì*, «s. en lo món», *non si truoua*, «s. vn tal parlar con féu la dona».
- Damunt d'aquesta glossa, més endins del marge dret: «mostraua en aquell loch que».
99. *E per lo fabro loro a ueder chare*, «s. e era (?) factor o fabricador .s. d'aquelles images les quals ell formà, eren cares a veure».
102. *Questi*, «s. gent».
103. *Gli occhi mei*, «s. de mi dant».
104. *nouità*, «s. coses noves».
105. *non fuoron lenti*, «s. peresosos o pigres, conformant-se en aquell parlar quj diu: *quod omnia noua placent*».
106. *ti smaghi*, «t'espantes».
108. *che'l debito*, «s. del peccat».
111. *La gran sentenza*, «s. del judici».
113. *E non so che, si ne'l ueder uaneggio*, «e no sé que s'és, axí en lo ueure varieig».
115. *graue*, «s. greu».
116. *gli rannichia*, «los baixa».
117. *mei occhi*, «s. de mj Virgili», *pria n'ebber tencione*, «primer n'egueran tençó, quasi dicat: no's mereuella si tu no'u coneys».
118. *e diuisticchia*, «ab la uista enlesteix o desembarassa l'entenjment».
120. *si nicchia*, «gemegua o panteixa».
123. *ritrossi passi*, «s. en los peccats».
126. *schermi*, «ço és: sença arguments nj castions».
127. *Di che l'animo vostro in alti ghalla*, «de les quals qüestions se exalsa e's gloriega».

130. *Chome per sostentar solaiu o tetto*, «així com per sostenjr vn sostro o taulada».

131. *mensola*, «s. per modul».

133. *La qual*, «s. figura».

135. *posi ben chura*, «o posi bé sment».

136. *contratti*, «encuruats».

137. *Secondo ch'aujen piu e meno adosso*, «segons que aujen més o menys a l'esquena».

Podem dir d'aquestes glosses el mateix que hem dit de les del cant I: que constitueixen una vertadera anotació del cant en tant que donen traduccions i explicacions del text,¹¹ i en aquest aspecte completen la glossa italiana.

L'existència d'una doble glossa italiana i catalana, l'absència de glossa italiana en alguna pàgina on hi ha només glossa catalana relativament important, l'escassetat de glosses catalanes a partir del cant XII (fol. 25), i la disposició de les glosses, tot això ens fa veure de quina manera ha estat feta l'anotació d'aquest manuscrit. És evident que l'anotació, sovint espessa, que ocupa interlínies i marges, ha estat posada al manuscrit després de la còpia del text, no d'un sol cop, sinó a diverses repeses. També és evident que la major part de glosses italianes i catalanes són obra d'una mateixa mà. Semblaria natural que primerament s'hagués copiat l'anotació italiana — molt més extensa — i després, en espais blancs, interlinears o marginals, la catalana; però això no ha estat així. Ho demostra el fet que en algunes pàgines, com als fols 6 v., 18, 19 i molts d'altres, la glossa italiana s'hagi d'estreñyer (fig. 1), perquè la glossa catalana s'estén pel marge, cosa que no hauria passat si aquesta ja hagués trobat el marge ocupat. El fol. 21^v (fig. 2), que només té glosses catalanes — algunes de les quals, força extenses, són al marge —, confirma el que acabo de dir. Això fa pensar que en moltes planes on hi ha glossa catalana i italiana, la primera precedí l'altra. En canvi, on la glossa italiana no ha trobat part del marge envaït per la catalana, ha estat disposada d'una manera regular.

També em sembla cert que les glosses italianes i les catalanes, en general, són obra de la mateixa mà. La diferència de mida pot fer que la lletra de les unes i les altres sembli diferent; però llur examen detingut demostra el fet contrari. Haig de dir respecte a la glossa italiana que en-

11. Hi ha traduccions en les glosses dels versos 2, 41, 42, 46, 53, 59, 64, 65, 68, 83, 87, 90, 91, 92, 93, 106, 113, 115, 116, 120, 130, 131, 135, 136, 137; tenen caràcter explicatiu les glosses als versos 5, 9, 12, 13, 14-15, 17, 18, 25, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 41, 48, 50, 51, 54, 57, 58, 67, 68, 69, 75, 78, 80-81, 82, 85, 88, 89, 94, 96, 99, 102, 103, 104, 105, 117, 118, 126, 127, 133; donen interpretacions les glosses als versos 2, 3, 36, 42, 60, 61-63, 65-66, 108, 111 i 123.

cara que en alguns indrets, com en el fol. 15^v, on hi ha glosses dobles, la vista sembli descobrir de primer antuvi diferències de lletra, aquesta impressió no queda confirmada per un examen detingut de l'escriptura. Lleugeres diferències de mida i el fet d'ésser l'escriptura més o menys cursiva segons la rapidesa de la mà de l'escrivent, expliquen aquestes petites diferències.

L' anotació del manuscrit de Bernat Nicolau Blanquer no procedeix d'un sol comentari. Ho declara el mateix manuscrit en múltiples indrets on empra les paraules «altre seny» per indicar que segueix una altra interpretació referent al mateix passatge. D'altres vegades l' anotador remet a glosses del final del manuscrit, en fulls que no es troben en el manuscrit actual. Podem comprovar-ho en el cant XVIII, 106, *O gente in chui* (fol. 40), on al marge inferior s'ha anotat: «auant a .LXXV. cartes és la glosa». Al començ del cant següent, XIX, 1, fol. 40^v, *Nell'ora che non puo il calor*, hi ha una extensa glossa que agafa gran part del marge; més avall n'hi ha una altra de precedida per les paraules *altra seny*, i una nota marginal que diu: «encara vn altra seny a .LXXVIII. cartes». Trobem notes semblants a aquestes al cant XX, 106, *Et la miseria del auaro Mida* (fol. 44^v), on després de la glossa hi ha la nota «vn altra seny trobaràs a .LXXVII. cartes»; XXV, 136-137, *E questo modo* (fol. 56^v): «la glosa de aquest pas trobaràs auant a .[LX]XVII. cartas a tal senyal ¶¶¶»; al cant XXXII, 118, *Pocia vidi* (fol. 72), a sota de la glossa que es troba al marge superior, trobem aquesta nota: «zzz auant a .LXXVII. cartes». Més avall, el v. 124, *Poscia per jndi*, és objecte d'una glossa al començament del marge esquerre, precedida de les paraules «altre seny», i d'una altra glossa que es troba a la pàgina anterior, força distant de la primera. El fet que aquestes glosses múltiples, tant si són objecte de la remarca *altre seny*, com si no, es trobin distants les unes de les altres; que s'observin entre elles canvis d'escriptura, que segurament no són canvis de mà sinó de ploma, però que denoten que s'han fet en moments diferents, i el fet que hi hagi referències a notes que es trobaven en folis finals que manquen en l'actual manuscrit, tot això demostra que almenys una part important de l' anotació del manuscrit de Bernat Nicolau Blanquer no s'ha fet d'un cop i seguidament, sinó a diferents repeses.

Resta per escatir el problema de la procedència d'aquesta anotació. Això reclama un estudi de fonts i de comparació de còdexs que no ens ha estat llegut de fer. Hem pogut comprovar, però, que algunes notes són còpia literal o extrets del *Comentari* de Jacopo della Lana. N'hem identificat en els següents passatges:

VII, 103-126 (fol. 15^v). L' anotació d'aquests versos ha estat feta en dos moments diferents, segons revela l'escriptura. Hi ha una primera es-

criptura, la normal en tota la glossa italiana i catalana, i una altra que ha afegit a la glossa anterior textos de Jacopo della Lana. Aquestes glosses afegides han aprofitat espais buits del marge, i com que no van seguides, l'annotador les ha signades amb les lletres *a*, *b* i *c*. Les transcrivim a continuació. En nota reproduïm el text de Jacopo della Lana :

103. (Al marge esquerre :) «*E quel naseto*. Questo fue lo re phelipo de frança ch'era naselo. Auea lo naseto curto che guardaua jn suso il quale fue probissimo homo e morjte jn caçaxone, che vn porcho singhiale lo stronchoe. Or dice l'autore : *Disfiorando'l giglio*, quasi a dire per la morte del predicto¹² fue disfiorato il giglio che e l'arma de la cassa di frança, jnpero che li suoi heredi sono di viciosa vita *A.*»¹³

104. (Al marge dret :) «*A. Par con coluj*. Questo dal benigno aspetto fu mjser guglielmo da nauarra figliolo che fu de lo re thibaldo e era consolo di questo re philipo e insieme se contristauano di philipo figluolo del predito re philipo de frança, dela soa ujsiosa e disonesta vita, l'uno per che era suo padre, l'altro per che era suo socero, la quale jonestade e lordeçça fue cagione dil male di frança.»¹⁴

112. «*Quel que par si menbruto*. Questo fue don piero d'aragona, padre dj don federjgo e di don jacombo (!) de cicilia lo quale fu homo molto bello e ben conposto, e membruto di soa persona e probissimo e uirtuoso.»¹⁵

113. «*Chantando con colui*. Questo fu lo re Carlo di puglia padre del Çoto, il quale fue probissimo homo e auea vno grande naso, e per che el fue persona uirtuosa pero l'autore lo mete acordarse jn canto con lo predicto re pero. *b.*»¹⁶

115. (Marge esquerre :) «*b. E se re dopo luj fosse rimaso*. Quj uol djre l'autore se quello giouaneto che posso di drieto al dito piedro fosse rjmaso re dopo lo predicto pietro, lo valore e la probidade andaua di vaso in vaso, cio é, discendea in esso di grado jn grado, ma el non fue re, la qual

12. El manuscrit sembla que hagi estat esmenat.

13. *Comedia di Dante degli Allagherii col commento di Jacopo di Giovanni dalla Lana...* (Milano, 1865). He pogut utilitzar aquesta edició i les d'altres comentaris dantescos gràcies a la gentilesa del meu amic Lluís d'Alòs-Moner i Maltese. VII, 103 : «*Quel Nasetto*, questi fu lo re Filippo di Francia, ch'era nasello, il quale fu prodissimo uomo ; morio in caccia, chè uno porco cinghiaro lo scontrò. Or dice l'autore : *disfiorando il giglio*, quasi a dire ; per la morte del predetto fu disfiorito il giglio, lo quale è l'arme della casa di Francia, imperquello che li suoi eredi funno e sono di viziosa vita».

14. Id. id., 104 : «Questo dal benigno aspetto fu messer Guglielmo re di Navarra, figliuolo che fu del re Tebaldo, ed era suocero di questo re Filippo Nasetto, e si contristavano insieme di Filippo figliuolo del detto Filippo re di Francia, della sua viziosa e inonesta vita ; l'uno perch'era suo padre, l'altro perch'era suo suocero ; la quale inonestà e lordezza fu cagione del mal di Francia».

15. Id. id., 112 : «Questo fu don Piero d'Aragona, padre di don Federigo, e di don Jacomo di Cicilia ; il quale fu uomo molto bello e membruto di sua persona, e probissimo e uirtudioso».

16. Id. id., 113 : «*Dal maschio naso*, questo fu lo re Carlo di Puglia padre del Ciotto, il quale fu probissimo uomo, ed ebbe un grande naso ; e perchè fu persona uirtudiosa, però lo mette l'autore a accordarsi in canto con don Piero predetto».

de Nova York. Correspon al cant III, v. 112. Al final d'una nota sobre la família de Manfred de Sicília s'han afegit aquestes paraules:

«Et dicesi che uccide il padre soffogandolo a ffirenuola in Campagna la nocte de Santa Lucia M. CC. L.»

Aquestes paraules són citades per Rocca traient-les de l'*Ottimo Comento*.²³

En alguns passatges del Comentari de Benvenuto d'Imola hem trobat paral·lelismes, però no coincidències literals amb l'anotació del nostre manuscrit. Un dels passatges que més analogies ofereix és el corresponent al v. 70 del cant I. Heus ací a doble columna el passatge en aquests dos textos:

Blanquer

(Fol. 2) «*Or ti piaccia gradir. Qui Virgilio prega Cathone per le parole nante dicte che li piacia gradjr la venuta de Dante, però che dante va sercando libertate la quale è cara tanto quanto sa colui que refiuta la vita per la libertate, e toca a Cathone in persona sua djcendoli Virgilio che tu sai bene che non ti fu amara la morte quando tu te occidistj per non venjre in serujtute de Julio Sesare tuo nemjco,*

oue, cio è nela Vtica, ch'è parte de Ljbia

lassiasti tu Catone la vesta, cio è il corpo,

c'al gran dí serà si cara.²⁵

Alcuni exponeno questo testo però che li corpi nostrj nel giorno del giudicio seranno molto carj a lj electj... Ma io tengo vn altra e dicho che nel capitulo delo *jnferno* oue tracta de quellj chi si vccissero, Dante dice jn persona de questi quj si vccideno: *Ma quando rjuenerem per nostre spoglie*...

*Imola*²⁴

(III, 29) «*Or ti piaccia. Nunc Virgilius facit suam petitionem principaliter intentam Catoni, et adiurat ipsum per causam acceptabilem quae inducet eum ut dignetur admittere ipsum, qui summo studio quaerit libertatem exemplo ipsius Catonis...*

(pàg. 33) *in Utica, quae civitas Lybiae distat a Carthagine per dietam...*

oue, id est, in qua Utica,

lassasti la veste, id est carnem,

ch'al gran dí, scilicet novissima *sarà si chiara*, quia scilicet caro glorificata post resurrectionem erit septies clarior sole. Aliqui tamen textus habent *cara*, et exponunt aliqui, quia Cato privavit se sponte vita non reinduet carnem, sed trahet post se, sicut poeta finxit *Inferni* capitulo XIII; sed ista litera et expositio est alienissima a mente autoris, qui fingit Catonem esse salvum.

23. Rocca, *op. cit.*, p. 303: *Dicesi che uccise il padre soffocandolo a Firenzuola in Campagna la notte di santa Lucia M.CC.L.*

24. BENVENUTI DE RAMBALDIS DE IMOLA, *Commentum super Dantis Aldigherij Comoediam nunc primum integre in lucem editum sumptibus Guilielmi Warren Ver-non, curante Jacobo Philippo Lacaita* (Florentiae, Typis G. Barbera, 1887).

25. La variant que dóna el text de Blanquer és també recollida en el *Commentum* d'Imola.

Les confrontacions parcials amb els comentaris de Pietro Allegheri i Francesco da Buti no han donat resultats positius, bé que amb aquest darrer hàgim trobat alguna coincidència de lèxic.²⁶

Hem donat unes mostres de l'anotació de la còpia del *Purgatori* de Dant, feta per Bernat Nicolau Blanquer. Aquestes mostres han estat comparades amb els comentaris de Jacopo della Lana, Pietro Allegheri, Francesco da Buti i Benvenuto d'Imola i amb alguns extrets d'altres comentaristes. Aquest treball parcial ha donat per resultat la identificació d'algunes glosses de Jacopo della Lana, d'unes breus ratlles de l'*Ottimo Comento*, i ens ha permès d'assenyalar algunes analogies amb el *Commentum* de Benvenuto d'Imola i la coincidència d'unes paraules amb Francesco da Buti. La nostra recerca, bé que molt reduïda i incompletíssima, permet d'avançar aquest altre resultat: l'anotació del manuscrit de Bernat Nicolau Blanquer no procedeix d'un sol comentari, sinó de diversos. Ho demostra la pluralitat de glosses sobre un mateix passatge, precedides de l'epígraf *Altre seny*, posat pel mateix copista. Quant a la qüestió si aquesta anotació, procedent de fonts diverses, ha estat treta d'un sol còdex o de diversos, crec que hom pot decantar-se per la segona opinió. La forma desordenada amb què aquestes glosses han estat copiades, els reclams posats pel copista per tal de facilitar llur consulta i poder-les trobar més fàcilment, les referències a uns fulls finals que no existeixen en l'actual manuscrit, tot això demostra que la glossa no s'ha fet ordenadament i seguida, sinó que s'ha anat incorporant al manuscrit en diverses etapes. Això, que faria molt estrany si el copista hagués trobat tota l'anotació en un sol manuscrit, demostra que per ací corrien manuscrits i comentaris de la *Divina Comèdia* en llengua original, que feien possible que un afeccionat a l'obra dantesca pogués fer-se fer una còpia amb glosses preses d'una banda i de l'altra.

PERE BOHIGAS

Institut d'Estudis Catalans.

26. XX, 106 (fol. 44^v): «Mida si fu re di Mjdia e era tanta la sua auarjcia che elli chiese in specialità a Dio di grazia *que cio qu'elli tocasse diventasse oro* e Dio lo exaudí, e in questo modo morí di fame ...» BUTI (ed. GIANNINI), II, 482: «Questo Mida fu re di Lidia che confina con Tracia ... Et elli, come avaro et ingordo dell'oro, *dimandò che ciò che elli tocasse diventasse oro*, e cusí ebbe ... e moria di fame e di sete ...»